בין המרכז לשוליים

יהודי תימן בראשון לציון: מימי העלייה השנייה ועד למאה ה־21

בת־ציון עראקי קלורמן

תימנים בשכונת "עזרה וביצרון" בראשיתה, חורף 1945
(צילום: זולטן קלוגר, לע"מ)

ראשון לציון כיום היא עיר המקבצת בתוכה תושבים מרקעים אתניים, חברתיים ותרבותיים שונים. אולם בייסודה הוקמה המושבה בידי עולים ממוצא מזרח־אירופי אחיד למדי. מרבית מייסדיה הסתייעו בארגונים ציוניים שמהם קיבלו חלקת אדמה לעיבוד, ומצאו את פרנסתם כאיכרים. תושבים אלה נשארו לאורך שנים הקבוצה הדומיננטית במושבה, ובצדם התגבשה שכבת אוכלוסייה נוספת של תושבים ממזרח אירופה: נותני שירותים, בעלי מלאכה, סוחרים ופועלים. מצב זה השתנה מעט בשנת 1909, עם בואם של 75 עולים מתימן. אלו הצטרפו לאוכלוסיית המושבה, שמנתה באותה עת 1,039 נפשות.

עולים אלה היו חלק מקבוצה גדולה של כ־225 איש שבאו לארץ ישראל ממחוז חידאן שבצפון תימן. עלייתם נבעה בעיקרה ממניעים דתיים ומן הכמיהה להגיע לארץ הקודש, והייתה קשורה גם לידיעות על התחזקות היישוב היהודי בארץ ולשיפור דרכי התחבורה. גרעין יוצאי תימן בראשון לציון הלך וגדל עם בואם של עולים ממחוזות תימן האחרים, בעיקר משרעב. המפגש ביניהם לבין התושבים הוותיקים התאפיין בזרות ובהתנהגות בעלת מאפיינים קולוניאליים, כפי שתיאר שלום בן יפת במכתבו למשרד הארץ־ישראלי:

אודיע לך אדוני על ענין המושבה ראשון־לציון שאנו חונים בתוכה, שכל אנשיה גסי רוח, שונאים את התימנים שנאה עצומה יותר מהשנאה ששונאים הגוים את ישראל. זה מחרף, וזה מגדף, וזה מקלל וזה אומר אנחנו גוים ופראים (אצ"מ L2 162),

מנחלת יהודה לשיבת ציון: במאבק לדיור עצמי

בתחילה הסתופפו העולים בשני מתחמי צריפים במושבה. עד מהרה ביקשו לרכוש לעצמם דיור נאות וקרקע לעיבוד חקלאי, בדומה למתיישבים המזרח־אירופיים, אלא שניסיונותיהם הראשונים עלו בתוהו.

דוגמה מובהקת לתסכולם הייתה פרשת הקמתו של מושב הפועלים "נחלת יהודה", היום חלק מראשון לציון. בשנת 1911 רכשו חובבי ציון את אדמת בית דג'ן, והוחלט להקים עליה מושב פועלים שייקרא "נחלת יהודה", ע"ש יהודה ליב פינסקר. המשרד הארץ־ישראלי ביקש להפריש חלק מן האדמה בעבור תימנים, ולפיכך הוחלט לחלק את הקרקע שנרכשה ל־25 מתיישבים אשכנזים ול־30 מתיישבים תימנים, על פי מפתח זה: לכ־15 פועלים חקלאים אשכנזים עשרה דונם לכל אחד, לשישה פועלי יקב שבעה דונמים לכל אחד, לארבעה בעלי מלאכה חמישה דונמים לכל אחד; ול־30 פועלים תימנים שני דונמים בלבד לכל אחד. התימנים התמרמרו על חלוקה בלתי שוויונית זו, אך שמחו על שיזכו סוף סוף בבתים של קבע. ואולם ועד נחלת יהודה נאבק בעוז נגד הקמת מושב נפרד לתימנים, ודרש שרק מספר קטן של יוצאי

פרופ' **בת־ציון עראקי קלורמן** היא ראש המכון לחקר היחסים בין יהודים, נוצרים ומוסלמים באוניברסיטה הפתוחה, העוסקת בעיקר בהיסטוריה, בחברה ובתרבות של יהודי תימן, ביחסים בין יהודים ומוסלמים, במשיחיות ותנועות משיחיות, בנשים ובמגדר ובהמרת דת.

תימן יתיישב במקום. וכך, בעוד שבתי הפועלים האשכנזים הלכו ונבנו בידי קרן קימת, התעכבה בניית הבתים בעבור הפועלים התימנים. עם תום מלחמת העולם הראשונה קיבלו המוסדות המיישבים דווקא את עמדת מתיישבי נחלת יהודה, וקבעו שחלקת האדמה שיועדה לתימנים תימסר לשש משפחות בלבד.

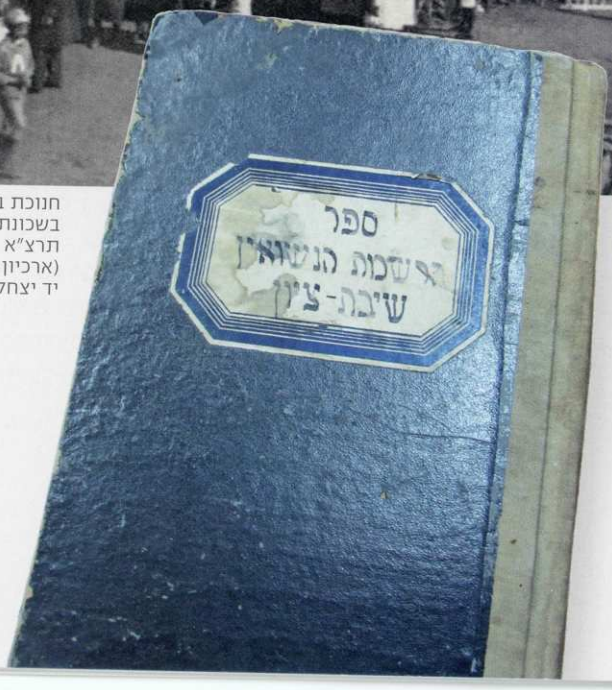
שאר משפחות התימנים, שנואשו מלהשיג קרקע להתיישבות באמצעות קק"ל, רכשו בשנת 1919 בכוחות עצמן כרם בן 44 דונם מאחד מאיכרי ראשון לציון, והקימו עליו את יישובם "שיבת ציון". בבניית הבתים הסתייעו בהלוואות שקיבלו מקק"ל, בתנאי שיעבירו לבעלותה את הקרקע שרכשו. המשפחות הראשונות עברו להתגורר בבתיהן בפברואר 1922, ובהמשך עזרה קרן היסוד לנותרים לרכוש קרקע נוספת ולהקים את השכונה הסמוכה "נווה ציון".

יוצאי תימן חיו במרחב מוגדר בשולי המושבה, כשהם מודרים מחייה החברתיים והתרבותיים ומחוברים אליה בעיקר באמצעות עיסוקיהם. מציאות זו נפרמה רק עם הקמת המדינה, לאחר תהליך ארוך שבסופו נעשו יוצאי תימן חלק בלתי נפרד מחיי המושבה. היה זה תהליך שבו מחד גיסא בלטה הנטייה לשמור את יוצאי תימן כגוף נבדל, המנהל את חייו בעצמו ואינו מתערה בחיי המושבה, ומאידך גיסא נשמרה המגמה לתמוך בהצטרפותם למושבה, בהשתתפותם בחייה הציבוריים ובקבלת מרות ועד המושבה עליהם. נטיות סותרות אלו התגלו הן בקרב ראשי המושבה והן בקרב יוצאי תימן ומנהיגיהם.

בין הדרה לעצמאות

גם השתתפותם של יהודי תימן בפעילות הפוליטית של ראשון לציון הושפעה מתהליכים סותרים אלה, ומעקב אחריה מלמד לא מעט על התמורות שהתחוללו בחייהם. בעוד שבשאר המושבות הודרו התימנים מהזירה הפוליטית לגמרי, הרי שבראשון לציון, בשנים 1919-1925, הם השתתפו בה באופן פעיל. "רשימת התימנים" לקחה חלק בבחירות לוועד, זכתה להישגים נאים, ונציגיה – בהם אברהם טביב, שלום חבקוק עראקי ויעקב בן יצחק מוסייל – נבחרו לוועד המושבה. אולם עליית כוחם והפיכתם ללשון מאזניים במאבק בין האיכרים והתושבים, הפכו אותם לאיום אלקטורלי, וכך פעלה שכבת האיכרים המזרח־אירופיים לשנות את שיטת הבחירות ולדחוק אותם מן המערכת הפוליטית. ואכן, החל מסוף 1925 לא אישרה ועדת הבחירות את השתתפות "רשימת התימנים" בבחירות. וכך, במכתב שכתבו לוועד המושב ב־1926, שואלים התימנים על יסוד מה מבקשים מהם לשלם מסים בעוד שזכותם לייצוג נשללה ושירותים נחוצים אינם ניתנים להם: "אם בשביל שמירה אין לנו שמירה מצד העיריה. ואם בשביל כביש מסודר אין לנו כביש מסודר

חנוכת בית הכנסת בשכונת שיבת ציון, תרצ"א (ארכיון התמונות יד יצחק בן צבי)

הפועל יחיא יהוד ביקב, ראשית המאה הכ' (ארכיון התמונות יד בן־צבי)

תימני בכרם, 1939 (אוסף המושבה האמריקנית, ספריית הקונגרס)

כמה ממוסדות הקהילה בשכונת שיבת ציון: מימין בית הכנסת, 1931 (ארכיון התמונות יד בן־צבי); משמאל גן הילדים, 1932 (אוסף מוזיאון ראשון־לציון)

[...] ואם בשביל שהרחוב שייך לעיריה, הלוא אנחנו פתחנו לעיריה ולא היא שפתחה לנו את הרחוב וגם ע"ע [עד עכשיו] לא השקיעה בו שווה פרוטה" (ארכיון מוזיאון ראשון־לציון, ע2 – 1 / 1 [2]). אי שביעות הרצון מיחסה של המושבה אליהם, הובילה למפנה בחיי תושבי שיבת ציון ונווה ציון: בשנת 1926 הכריזו אלו על שכונותיהם כיישוב נפרד ובלתי תלוי בראשון לציון, ומכאן ואילך הגבירו את מאמציהם לפתח את המקום באופן עצמאי. כך ייסדו את "האגודה למען שיבת ציון", שהקימה מערכת אספקת מים נפרדת – באר, מגדל, בריכת מים וצינורות הולכה – וסיפקה מים לבתים ולשדות משנת 1930 ועד 1984. כן הוקמו מוסדות קהילה נפרדים, שנוהלו אף הם באופן עצמאי, בהם גן ילדים, מרפאה ובית ספר. בתי הכנסת בשיבת ציון ובנווה ציון שימשו מרכזים לפעילות קהילתית ודתית: הרב שלום חבקוק בן פינחס עראקי ערך בהם את טקסי הנישואין, ולאחר פטירתו (1941) שימש הרב יחיא (זכריה) דמארי רב בית הכנסת ועורך החתונות. אלו נרשמו ותועדו בפנקס "ספר הרשמת הנשואין שיבת ציון".

עם זאת, המעמד החוקי של יישובי יוצאי תימן נשאר עמום: ממשלת המנדט לא קיבלה ולא אישרה את טענותיהם לעצמאות, אך המושבה לא התאמצה יתר על המידה לאכוף את חוקיה ואת תקנותיה בתחומם ולגבות מהם מסים. על רקע זה קיימו יוצאי תימן מעין אוטונומיה קהילתית ותרבותית, כשהם מגבשים את מוסדותיהם בדרך עצמאית, ומפתחים מגעים בלתי תלויים עם גורמים חוץ־קהילתיים. רק בשנת 1948, עקב הוראה מנהלתית ממשרד הפנים של מדינת ישראל, סופחו שיבת ציון ונווה ציון לתחום השיפוט של ראשון לציון ולאחריותה. אז היה הדבר לרצונם של התושבים, שכבר בשנת 1945 פתחו במשא ומתן עם עיריית ראשון לציון להסדיר סיפוח זה.

במשך כל תקופת טרום המדינה ניהלו תושבי שיבת ציון ונווה ציון חיי קהילה ערים, ששימרו ערכים דתיים ותרבותיים ייחודיים. אלה הועשרו באמצעות הצטרפות של עולים שהמשיכו לבוא מתימן לארץ ישראל. עם הזמן נוצרו קשרי ידידות גם עם האיכרים והתושבים האשכנזים, בעיקר בשל קשרי העבודה ביניהם. יוצאי תימן עבדו במפעליה החקלאיים והתעשייתיים של המושבה, סיפקו לה שירותים כשוחטים, ופעלו כבעלי מלאכה ובעלי עסקים קטנים. מנגד, הנשים והנערות עבדו בבתי האיכרים בתור עוזרות בית וכובסות.

התבססות והשתלבות: יוצאי תימן בראשון לציון לאחר הקמת המדינה

יוצאי תימן בראשון לציון היו מעורבים ופעילים לא רק בחיי המקום אלא גם במישור הארצי והלאומי. אברהם טביב, למשל, היה ממקימי "התאחדות התימנים", הארגון המייצג של יוצאי תימן בארץ שהוקם בשנת 1923. טביב שימש סגן וממלא מקום יו"ר ההתאחדות, היה חבר בוועדות ההנהלה הציונית וכיהן כחבר הכנסת הראשונה. אחיו, מרדכי טביב (1910-1979), היה סופר מוערך, וכתיבתו מייצגת את האתגרים הבין־אישיים והקהילתיים של בני הדור שעלה מתימן ושל דור הבנים, אל מול המושבה והיישוב הארץ־ישראלי. לימים בלטה בפעילותה גם הזמרת המחוננת שושנה דמארי (1923-2006), שנודעה בייחודיות המבע המוזיקלי שלה, והייתה כלת פרס ישראל בתחום הזמר העברי (1988).

העלייה הגדולה מתימן לאחר קום המדינה (1949-1950) ובואם של מאות עולים חדשים שינו באופן ממשי את מצבה של קהילת יוצאי תימן בראשון לציון, כמו גם של העיר כולה. אלה התיישבו בעיקר בשיכוני המזרח ובאזורי העיר האחרים, ויוצאי תימן הלכו וחדרו לתחומים מגוונים של פעילות כלכלית, תרבותית ופוליטית, והפכו להיות גורם חשוב ומשפיע בחיי העיר. לאחר קום המדינה מצאו רבים מהם בית פוליטי במפלגות הארציות, אם בקרב מפלגות הפועלים (בעיקר מפא"י), ואם בקרב מפלגות הימין (בעיקר חרות). עם זאת, הפעילות הפוליטית המאורגנת של יוצאי תימן נותרה על כנה: בשנת 1950 לערך נוסדה רשימת "תימנים ספרדים" (ת"ס), וכשלוש שנים מאוחר יותר הוקם "ארגון אגודת תימני ראשון לציון". הרוח החיה ברשימה היה מרדכי מזרחי, שנבחר למועצת העירייה ואף שימש סגן ראש העירייה. בתקופת כהונתו גויסו לעבודה בעירייה יוצאי תימן רבים, ובאמצעות השירות הציבורי העירוני פילסו לעצמם קריירה מקצועית וניהולית. השפעתה של ת"ס פסקה בשנת 1974, כאשר לא עברה את אחוז החסימה והרשימה נעלמה. מכאן ואילך השתלבו יוצאי תימן בפעילות הפוליטית המקומית של המפלגות השונות, הארציות והמקומיות. רבים נבחרו לכהונה במועצת העירייה ומילאו תפקידים במערך הניהולי של ראשון לציון.

יוצאי תימן בראשון לציון הם קבוצה המייצגת אבן חשובה אחת בפסיפס החברתי והתרבותי המרכיב את העיר בראשית המאה ה־21: חלקם ממשיכים גם כיום לשמור על ייחודם התרבותי, אך בה בעת הולכים ומיטשטשים ההבדלים בינם לבין חלקים אחרים בחברה העירונית.

ועד הכללי לעדת התימנים והספרדים בראשון־לציון א"י
General Community of the Yemeni and Jewish Spanish
RISHON-LE-ZION

לעיון נוסף:

1. ב' עראקי קלורמן, "היחס אל ה'אחר' בתרבות הפוליטית של המושבה: מקרה ראשון לציון", י' ברלוביץ (עורכת), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות, תל אביב תשע"א, עמ' 157-175.
2. הנ"ל, "התיישבות פועלים תימנים ואשכנזים: מראשון לציון לנחלת יהודה ובחזרה", קתדרה, 84 (תשנ"ז), עמ' 85-106.
3. הנ"ל, "התימנים בחברה ובכלכלה של המושבות", ישראל, 4 (תשס"ד), עמ' 109-212.